

É. KISS KATALIN: BRASSAI SÁMUEL (1800–1897) MONDATELMÉLETE

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

1. Brassai Sámuel mondattani nézeteinek az a sors jutott, hogy a maguk korában, a XIX. század közepén túlságosan újak, példa nélkül állók voltak ahhoz, hogy a kortársak komolyan vegyék, elfogadják, felhasználják őket, amikor pedig a kor megérett volna befogadásukra, már feledésbe merültek.¹ Próbálták ugyan élesztgetni őket, a legfrissebben és legsikeresebben Elekfi László (1950), mégis, Brassait ma inkább csak rendkívül széles tájékozottságú, de kevésbé eredeti polihisztorként tartják számon, aki nyelvészként sem annyira önálló gondolattal, mint vitakészségével, az ortológusokat és neológusokat egyaránt támadó epés bírálaival tűnt ki; s ha hivatkoznak is rá, csak a nevére, nem az eszméire.

Talán viszonylag az alkalmazott nyelvtudományban: az idegen nyelv oktatásának módszertanában elért eredményei a legelismertebbek. Német nyelvkönyve (Brassai 1855), melyben a mondat a tanítás alapegysége; melyben a tanulók maguk állapítják meg a nyelvtani szabályokat indukció útján, a tanár példái alapján; melyben következetesen érvényesül az egyszerű szerkezetektől a bonyolultabbak felé való haladás, valamint az „egyszer egyet” elve; melyben állandó szerephez jut az ismétlés és a beszélgetés. Évtizedekkel előzte meg korát, s még ma is korszerűnek számít.

Lassan Brassainak a nyelvújítási küzdelmekben elfoglalt, kétfelé vagdalkozó álláspontjáról is bebizonyosodik, hogy nem, vagy nemcsak vitatkozó kedv, hanem korszerű elvek álltak mögötte. Nem ok nélkül kötött bele a nyelvújítóknak a magyar nyelv „gazdagítását és szépítését” célul kitűző jelszavába, mondván, hogy nincs sem szegény, még kevésbé csúnya nyelv; ha különböznek is az ismert nyelvek szókincsük nagysága tekintetében, egyaránt alkalmasak a gondolatok közlésére, a jelenségek megnevezésére. De nem ok nélkül állította a Nyelvőr „ítélőszékéről” sem, hogy nem szilárd elvekre, hanem egyesek nyelvérzékére, inspirációjára támaszkodik, s hogy előtte majd minden új szó rossz. Pedig a nyelv szókincsének bővítése, az új eszméknek a nyelv meglevő eszközei segítségével való elnevezése a természetes nyelvi működés része, mely csak abban az esetben helyteleníthető, ha ellentétbe kerül a nyelv világos analógiáival (vö. Brassai 1876).

De Brassai igazi jelentőségét a nyelvtudományban adja meg, hogy ő írta le a világon elsőként az úgynevezett aktuális vagy kommunikatív mondat szerkezetet (azaz a mondatoknak „topic”-ra és „comment”-re, vagy másként témára és rémára való tagolását), és ő alkotta meg az első és máig is egyetlen olyan magyar mondatmodellt, mely alkalmas korlátlan számú magyar mondat szintaktikai szerkezetének leírására és generálására – amely tehát egy egzakt, formalizálható magyar szintaxis alapjául szolgálhatna.

2. Brassai mondatelméletének első megfogalmazása az 1853-as ’Tapogatódzások a magyar nyelv körül’ című akadémiai előadás, legteljesebb kifejtése pedig az 1860–65 között megjelent ’A magyar mondat’ című értekezés.

¹ Forrás: É. Kiss Katalin: Brassai Sámuel mondatelmélete. In: Általános Nyelvészeti Tanulmányok XII. Bp., 1981. Akadémiai Kiadó.

A XIX. század közepén, amikor mind a történeti-összehasonlító, mind a leíró nyelvészeti kutatások alapegysége a szó volt – ahogy Jakob Grimm állította, a szintaxis csak félig tartozott bele a nyelvtan fogalmába –, már az is messze előremutató újdonságnak számított, hogy Brassai a magyar nyelv törvényeit kutatva, a mondatot állította vizsgálódásai középpontjába. „A nyelv sajátosságai a mondat sajátosságaiban fészkelnek” – hangsúlyozta (1860, 304) –, ezért nemcsak a leíró kutatásoknak, hanem a történeti és nyelvhasználati vizsgálatoknak is a szintaxisra kellene összpontosulniuk. A nyelv művelőknek sem egyes szavakon kellene lovagolniuk, hanem elsősorban a szófüzés, mondat szerkesztés magyartalanságait kellene célba venniük. A nyelvtanítás is úgy lehet igazán eredményes, ha mondatkeretben folyik.

Brassai fejtegetéseinek – különösen ami ’A magyar mondat’ című tanulmányt illeti – módszertana és felépítése is figyelemre méltóan korszerű elemeket tartalmaz. Brassai a nyelvészetet természettudománynak tartja, melynek az a feladata, hogy a nyelvi tények megfigyelésével, induktív úton törvényeket és rendszereket állítson fel, majd ezeket alkalmazza az empirikus jelenségek számbavételére, leírására – ahogy ezt például a fizika vagy a növénytan is teszi. Ennek megfelelően ’A magyar mondat’ című tanulmány első részében is – olyan különböző eredetű nyelvekre támaszkodva, mint pl. a francia, ógörög, héber, tibeti, török, magyar – a mondat általános és tipikus jellemvonásait állapítja meg, s később az itt relevánsnak talált mondattani szempontokat és az itt felállított egyetemes mondatmodellt alkalmazza a magyar nyelv leírására.

A tanulmánynak a különféle eredetű nyelveket mondattani szempontból egybevető első része tulajdonképpen a nyelvtipológiai kutatások korai példája. Újdonságával maga Brassai is tisztában volt: „Egy új nemű, szintaktikai nyelvhasználatnak rajzoltam ki alapvonalaikat” – írja. „A szintaktikai akár egyes vonások, akár többek csoportjai gyakran egészen más rokonságokat tüntetnek fel a nyelvek közt, mint az etimológiaiak. Evvel a világért sem akarom csekélyelni az utóbbiak fontosságát, sem az kívánni, hogy amazokért emezekből nyert biztos eredményeket elveszünk... Hanem valamint az etimológia a testi, úgy a szintaxis a szellemi rokonság eszméjét kelti” (1860, 398–399).

3. A mondat egyetemes jegyeit keresve Brassai arra a következtetésre jut, hogy a mondat – a logikai ítélet kifejező, kopulával szerkesztett mondatok kis csoportja kivételével – nem az alany és állítmány dualizmusára épül, hanem csak egyetlen „tartó és forduló sarka” van: az ige. Az alannak csupán a logika hatására, a logikai ítéletek analógiájára tulajdonítanak olyan kitüntetett szerepet a nyelvészek, valamint annak következtében, hogy egyetemesnek vélt megállapításait a nyugat-európai indoeurópai nyelvek kis csoportjára alapozzák. Ha az alany csakugyan nélkülözhetetlen alapeleme a mondatnak, hogyan maradhat el olyan sokszor például a magyarban vagy a latinban? Az alannak tulajdonképpen nincs is olyan nyelvészeti értelmezése, melynél fogva minden mondatban meg lehetne határozni. Ha azt tekintjük szubjektumnak, amiről a prédikátumot állítjuk, akkor a következő mondatban: „közös lónak túros a háta”, a „közös lónak” elemzendő szubjektumként. Ha a szubjektumot úgy határozzuk meg, hogy a nominativusban álló főnév, akkor nem tudjuk megkülönböztetni a tárgytól például az angolban és a franciában, azaz az olyan nyelvekben, ahol nincs főnévragozás. Ezekre a nyelvekre nézve még az a meghatározás sem volna kielégítő, hogy a szubjektum a mondat élén álló főnév, hiszen ezzel legfeljebb csak elemezni tudnánk a mondatokat, de szintetizálni, generálni nem, ugyanis nem tudnánk, melyik szót tegyük a mondat élére. Azzal a meghatározással sem mennénk sokra, hogy a szubjektum az a lény, mely a cselekvő ige mellett cselekszik, a szenvedő ige mellett szenved, semleges ige mellett pedig abban az állapotban van, vagy az történik vele, amit az ige értelme fejez ki, hiszen a tibetiben például a tárgyas ige cselekvője instrumentálisban áll. Ha a különféle nyelvű mondatok szubjektumainak csakugyan volna közös szemantikai, fogalmi jegye, aligha fordulhatna elő, hogy ami az egyik nyelvben szubjektum (Ich habe), a másikon dativussal van kifejezve

(nekem van). Mindezek alapján a logikából kölcsönzött alany terminusnak a mondatok szintaktikai szerkezetére való ráerőszakolása helyett helyesebb nominativusról beszélnünk, és arra sincs semmi okunk, hogy a nominativust ne tekintsük egyenrangúnak az ige egyéb bővítményeivel.

Brassait nemcsak szintaktikai vizsgálatai, hanem az ige szemantikai szerepével kapcsolatos elmélkedései is megerősítették abban, hogy az ige és csakis az ige a mondat szerkezet legfontosabb, központi eleme. A nyelv ugyanis mint „a szellemi közlekedés eszköze” a közös munkavégzés, a közös emberi tevékenységek összehangolására jött létre, s ma is erre, valamint a valóságban végbemenő események, történések, cselekedetek megnevezésére, közlésére szolgál – természetes tehát, hogy a cselekvést, történést kifejező ige játsszék benne központi szerepet. A különféle esetekben álló főnevek és az adverbiumok alárendelt argumentumai Brassai terminológiájában határozói az igének, hiszen csak „támogatják, értelmét kifejtik, magyarázzák, fokozzák, minősítik, meghatározzák, szélesítik, korlátolják, hozzája tartozó körülményeket jelelnék” (1863–65, 178).

Brassai mondatképe tehát, mely szerint a mondat igéből és hozzá tartozó, neki alárendelt, de egymással egyenrangú argumentumokból, azaz igehatározókból áll, Fillmore 1968-as 'The Case for Case' című tanulmányának mondatfelfogását előlegezi.

Ez a feltételezett egyetemes, „mély” mondat szerkezet természetesen a különféle nyelvekben igen eltérő módon valósul meg. Jellemző pl. egy-egy nyelvre az igehatározók minősége, azaz az esetek, valamint prepozíciós és névutós főnevek megléte vagy hiánya, illetve megoszlása. Nyelvspecifikus sajátosság az igehatározók különböző neveinek száma is. A mondatnak az adott nyelvre jellemző harmadrendbeli sajátosságaként Brassai a korabeli mondattani leírásokban elhanyagolt szórendet említi. Relevánsnak tartja mind az ige és az igehatározók, mind az igehatározók és határozók (pl. Adj + N, PP + N, Adv + Adj, PP/Adj/Adv + igenév) sorrendjét. Fontos szintaktikai szempontnak tekinti a létige használatát, valamint az adott nyelvben jelölt igemódok és igeidők számát és minőségét is. Az igeidők leírásához absztrakt igeidőrendszert állít fel, és azt vizsgálja, egy-egy nyelv mit jelöl az absztrakt rendszerben feltüntetett eszmék közül. A szintaktikai leírás feladatának tartja „az igei származékok különféleségének”, azaz az igenevek különféle szemantikai és szintaktikai jegyekkel rendelkező fajtáinak számbavételét is. A névmások rendszerével kapcsolatban különösen az vizsgálendő, hogy a névmások valamely nyelvben mindig külön szavak alakjában jelennek meg, vagy kisebb-nagyobb részben ragok képében rejtőznek; valamint, hogy az igehatározók mindig kiteendők-e névmás formájában, valahányszor a legkisebb ok is van létezésük sejtésére (mint pl. a franciában), vagy sem (mint pl. a latinban). Jellemző szintaktikai sajátosság a „névtámasz”, azaz a névelő megléte vagy hiánya, és a főnévhez viszonyított helye, valamint a kötőszók bősége vagy szüksége, és ezzel összefüggésben az alá- és mellérendelések megoszlása is. Említés történik az egyeztetésnek, valamint a származékok minőségének, azaz egy nyelv ragozó vagy flektáló mivoltának szintaktikai jelentőségéről, és a hangsúly szerepéről is.

4. A mondat általános és tipikus jegyeit vizsgáló fejezetnek a szórenddel foglalkozó paragrafusa legteljesebben érvényes, legidőállóbb, nem egy megállapításával még ma is újat mondó része. Arra a kérdésre keresvén a feleletet, hogy az ismert nyelvek különféle típusú mondatainak szórendjében van-e indukción útján általánosítható jelenség, Brassai arra a következtetésre jut, hogy igen: mind a kötött, mind a szabad szórendű nyelvekben megfigyelhető az a fajta mondat szerkezet, amely egy vagy olykor több, már ismert, tudott eszmét tartalmazó igehatározóval kezdődik, melyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítettők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (1860, 341). Ezt a fajta mondatkezdő részt a téma 1852-es kifejtésében a szokásostól eltérő értelemben vett „alany”-nak, 'A magyar mondat' című tanulmányában (1860, 1863–65) „inchoativum”-nak, 'Laelius' című könyvecskéjében

(1874) „bévezető”-nek, ’A mondat dualismusa’ című értekezésében (1855) „előkészítő rész”-nek nevezi. (Sokadik próbálkozása már ez az elnevezésre – írja a „bévezető”-ről a ’Laelius’-ban –, de egyikkel sem elégedett.) A mondatnak az inchoativumot követő, az igét magában foglaló második része az „állítmány” (1852–53), vagy „zöm” (1860, 1863–65), vagy „mondandó” (1874), vagy „tüzetes rész” (1885). E második szerkezeti egység célja „oly cselekvénynek vagy a cselekvény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a halló előtt nincs tudva” (1974, 72). Az új eszmén vagy eszméken túl azok a tudott eszmék is a zömbe kerülnek, melyeket nem tartottunk szükségesnek előkészítőül kiemelni. Az információ értékénél fogva fontosabb zöm minden mondatban jelen van; az inchoativum viszont el is maradhat. Akkor hagyható el, ha 1.) a beszélő nem tartja szükségesnek a hallót előkészíteni a mondatzöm felfogására, 2.) ha az előkészítő eszme az előzőkben már implicite vagy explicite benne foglaltatik, 3.) ha a szóló annyira siet a mondandójával, hogy elfelejti előkészíteni rá a hallót. Tehát nem minden mondatkezdő elem inchoativum; a mondatkezdő helyzetnek például kiemelő szerepe is lehet, mint a franciában a *vainement*, *en vain*, *à peine*, *souvent*, *rarement* kifejezéseknek a mondat élére való állítása esetén.

Az inchoativumból és zömből álló mondat szerkezet az ismert nyelvek általános sajátosságának látszik; az azonban már nyelvspecifikus vonás, hogy milyen igehatározók szolgálhatnak inchoativumul. Például a sémi nyelvekben és a magyarban minden igehatározó betölthet inchoativum szerepet, a román nyelvekben viszont az inchoativum többnyire a nominativus. A németben az inchoativum mindig egyetlen igehatározóból áll, a franciában és a magyarban viszont két vagy akár több igehatározó is szerepelhet inchoativumként. Esetleg az is jellemző lehet a nyelvre, hogy mondatai szükségszerűen, gyakran vagy ritkán kezdődnek-e inchoativummal.

Az efféle aktuális vagy kommunikatív szempontú mondattagozódás megsejtését Henri Weil 1844-es tanulmányának kifejtését, valamint a mondatrészek „pszichológiai alany”-ként és „állítmány”-ként való megnevezését pedig Georg von der Gabelentz 1875-ben és 1879-ben megjelent cikkeinek tulajdonítja a nyelvtudomány. Brassai tudomást szerzett Gabelentz műveiről, és egész tanulmányt szentelt annak bebizonyítására, hogy Gabelentz elmélete nemcsak hogy későbbi az övénél, de következetesség és világosság tekintetében is jóval alatta marad (Brassai 1855). Gabelentz még nem tudta teljesen függetleníteni magát a hagyományos, logikai eredetű alany–állítmány mondattagolástól. A pszichológiai alanyt például úgy határozza meg, hogy „az, amiről állítunk valamit”, jóllehet ez a meghatározás a legkevésbé sem illik pl. a „Tegnapelőtt láttam egy legénykét az utcán” mondat „tegnapelőtt” elemére.

Gabelentz teóriájával kapcsolatban Brassai elsősorban a következőket kifogásolja, illetve hiányolja:

(1) Gabelentz nem felel arra a kérdésre, hogy a pszichológiai alany és állítmány egyaránt lényegesek-e, nem maradhat-e el bizonyos esetekben valamelyikük. Brassai 1860-as tanulmányából viszont kiderül, hogy csupán a zöm, azaz a pszichológiai állítmány nélkülözhetetlen alapeleme a mondatnak; az inchoativum kevésbé fontos, és el is maradhat.

(2) Gabelentz nem mondja meg, hogy van-e határvonal a pszichológiai alany és állítmány között, és ha igen, ez a különféle nyelvekben egyformán vagy más-más módon realizálódik-e. Brassai tanulmányából viszont megtudjuk, hogy a két rész elhatárolódik egymástól, de nyelvtípusonként más-más módon: a magyarban például a zöm élén álló mondathangsúly, a franciában és a németben a szórend különíti el őket.

(3) Gabelentz nem határozza meg világosan, „mi mindegyikük voltaképi tulajdonsága és biztos ismertető jele” (1855, 19). Brassai inchoativum–zöm meghatározása viszont, mely szerint az inchoativumot a mondatkezdő helyzet, az előkészítő funkció és a kifejezett eszméknek a halló előtt való tudott vagy ismeretes volta jellemzi, a zömet pedig az, hogy egészben vagy részben újságot közöl a hallgatónak, ma is helytálló.

Gabelentz számára a pszichológiai alany mindig egyetlen mondatrészből áll, Brassainál viszont egy egész mellékmondat is betölthet inchoativum funkciót. Brassai azt is hibáztatja, hogy Gabelentz csupán izolált mondatokat vizsgál, és nem veszi észre a pszichológiai alany–állítmány szerkezet szövegteremtő szerepét, jóllehet „a beszéd sohasem szolgál csupán egyes gondolat kifejezésére, hanem gondolatsorok közlésére, és valamint minden szónak, minden alaknak meg van a maga szófüzési értéke, szintúgy meg van minden mondatnak, minden gondolatszerkezetnek a maga szófüzési értéke” (1885, 30–31). Brassai Gabelentz olyan kisebb tévedéseit is kiigazítja, mint hogy a szóösszetételek ugyanolyan elvek szerint vannak összetéve, mint a szószerkezetek, vagy hogy a kérdés és felelet együtt alkot egy aktuális mondat szerkezetet: a kérdés a pszichológiai alany, a válasz pedig a pszichológiai állítmány.

Az is méltán ingerli Brassait, hogy Gabelentz azt állítja: ő a szokásos genealógiai célú nyelvhasználással szemben néppszichológiai nyelvhasználást végez. Egyrészt az úgynevezett genealógiai nyelvhasználás sem szolgál mindig kulcsul a népek genealógiájához – írja –, másrészt a néppszichológia túl ködös fogalom ahhoz, hogy a tudományban helyet kapjon – hiszen nagyobb különbség lehet két német, mint egy német meg egy francia lelki alkata között. Mind Gabelentz, mind ő maga szintaktikai nyelvhasználást végez, melynek a „genealógiai célú” kutatásban is szerephez kellene jutnia.

Brassai elmélete nemcsak Gabelentz tanulmányát múlja felül következetesség és egyértelműség tekintetében, hanem a kérdés irodalmának jelentős részét is. A nyelvtudomány vérkeringésébe ugyanis Gabelentz ellentmondásos nézetei, pontatlanul, intuitíve definiált fogalmai kerültek bele, és ezek fejlődtek tovább – olykor széttartó irányokban. Az aktuális mondattagolást többek között H. Paul, W. Wundt, majd a XX. század második harmadától elsősorban a cseh iskola: Mathesius, később Daneš, Firbas, Sgall, Hajicova, Benešova alkalmazta és kutatta. A „pszichológiai alany és állítmány” terminusok helyett, illetve mellett megjelent a „téma–réma”, majd a „topic–comment”, a cseh iskola mai terminológiájában pedig a „topic–focus”, de van példa többek között a „téma–propozitum” (Elekfi 1964, 1968), vagy a Szovjetunióban a „logikai alany–állítmány” szóhasználatra is (vö. Daneš 1974). Nemcsak a terminusok, hanem definíciók is változatosak. Az esetek egy részében a mondattagolás alapja a mondatnak ismert, és új információt hordozó részekre való tagolása (pl. korai cseh iskola). Máshol a gabelentzi meghatározás él tovább: akiről vagy amiről valamit állítunk versus amit állítunk róla (Sgall 1967, 1974, Kuno 1972). Egyes elméletek (pl. Halliday 1967, Dressler 1974) mind a kétféle mondat szerkezetet megkülönböztetik. Az előbbi, a különböző mondatrészek hordozta információ ismert–ismeretlen voltán alapuló interpretáció a hetvenes években bizonyos szemantikai, szintaktikai és fonológiai szempontokkal gazdagodva önállósult, és a transzformációs generatív grammatikában is szerepet kapott (vö. Chomsky 1970, Jackendoff 1972). A közelmúltban az utóbbi, a Brassai és Gabelentz nézeteihez közelebb álló mondattagolásról is bebizonyosodott, hogy – amint Brassai már 1860-ban felfedezte – nemcsak szövegteremtő, értelmi árnyalatokat, nyomatékot megkülönböztető funkciója van, hanem a mondatok szintaktikai szerkezetében is az adott nyelvre jellemző, olykor meghatározó szerepet játszik, és így a nyelvek tipologizálásának is alapját képezheti. Ezeket a felismeréseket, a kutatások egzaktabbá válását az ez a tette lehetővé, hogy bizonyos nyelvekről, pl. a japánról, koreairól, a burmai lahuról és lisuról kiderült, hogy a topicot morfológiailag is jelölik; tehát segítségükkel a topic ismertetőjegyei egyértelműen meghatározhatók. A megállapított topic-jegyek egybeesnek a Brassai felállította definíciós jegyekkel: (1) a hordozott információ ismert, adott volta, (2) mondatkezdő hely, (3) s a két első jegy meglétekor, de csakis akkor föllépő jellegzetes morféma, vagy beszéddallam, vagy relatív szórendi helyzet, vagy ezek kombinációja. Újra bebizonyosodott az is, hogy a topic nem nélkülözhetetlen mondatrész; topic nélküli, csak commentből álló mondatok is vannak. Li és Thompson 1974 óta ismeretes, nagy hatású tanulmánya (Li–Thompson 1976), mely a világ nyelveit aszerint tipologizálja, hogy az alany vagy a topic játszik-e meghatározóbb

szerepet mondataik szintaktikai szerkezetében, azt a Brassai feltételezést is igazolta, hogy a topic-comment (illetőleg inchoativum-zöm) mondat szerkezet az emberi nyelvek közös sajátága, mely azonban a különféle nyelvekben eltérő módon realizálódik. Brassai elmélete egy ponton meg is haladja Li-Thompson teóriáját. Li és Thompson az úgynevezett alany-prominenciájú nyelvekben csak bizonyos ritka, erősen „jelölt” mondat típusokat tekintenek topic-comment szerkezetnek, pl. az angolban az úgynevezett „left dislocation” transzformációval létrehozott „As for John, I hate him”-féle, és a „topicalization” transzformációval létrehozott „John, I hate”-féle mondat szerkezetet – tehát nem veszik észre, hogy az ilyen típusú nyelvekben is megvan a másutt általános, „jelöletlen” topic-comment szerkezet, csak többnyire egybeesik az alany-állítmány szerkezettel. Tehát a topic-prominenciájú és az alany-prominenciájú nyelvek abban különböznek, hogy míg az előbbiekben bármely mondatrész betöltheti a topic szerepét, az utóbbiakban a topic azonos kell, hogy legyen az alannal. A topic funkciójú alany az ilyen típusú nyelvekben is megkülönböztethető a topic nélküli mondatok alanyától, mégpedig a hangsúly és a beszéddallam, valamint olykor a szórend alapján. Brassai már 1860-ban megfigyelte, hogy például „modor tekintetében van egy kis különbség a sémi és a román nyelvcsaládbeli inchoativumok között. Ezekben ugyanis mindennemű viszonyítókkal párosulva lehetnek; holott amazokban ez ritka eset, s az inchoativum legtöbbször viszonytalan – mondjuk nominativus – alakban jelen meg...” (1860, 345); azaz „a nyugat-európai nyelvek (ú. m. a román család, új német család, angol) szubjektumai vagyis nominativusai az „inchoativum” eszméjének megfelelnek, és tisztét betöltik” (1860, 342).

5. Brassai szorosan vett magyar szintaxisa talán valamivel kevésbé maradt visszhangtalan, mint általános mondatelmélete; Simonyi Zsigmond 1903-as szórendi tanulmányán még nyomot hagyott, de aztán rövidesen feledésbe merült. Pedig a magyar nyelvtudomány fő vonalába beépülve talán ez lehetett volna az a hiányzó fokozat, melyre egy bloomfieldi-chomskyi típusú, az egzaktitás és formalizáltság egyre magasabb szintjét megvalósító irány ráépülhetett volna.

Brassai a magyar nyelvleírás történetében páratlan módon invariáns szerkezetet fedezett fel a látszatra olyan sokféle, szabálytalan, „szabad szórendű” magyar mondatokban. Ez a következő: a magyar mondat két fő szerkezeti egységre tagolódik, mégpedig az inchoativumra és a zömré. Ezek sorrendje nem cserélhető fel, de az inchoativum hiányozhat, tehát a mondat állhat csupán zömből is. A két szerkezeti egységet formailag a hangsúly és hanglejtés különíti el egymástól: az inchoativum nem kap akcentust, míg a zöm hangemeléssel, és a mondat legerősebb hangsúlyával kezdődik. Az inchoativum funkcióját az ige egy vagy több ismert eszmét jelölő argumentuma, azaz határozója köti be. Ha az inchoativumként szereplő igehatározó főnév, általában határozott névelővel áll. Határozatlan névelős főnév csak a következő esetben lehet inchoativum: „P. o. midőn valamely vadászat eseményeit beszélve azt mondanók közbe, hogy ’egy vadász lebukott a lóról’, ’egy kutya elbódorgott’ stb.” (1863–65, 240) – azaz amikor az „egy”-et az „egyik” értelemben, egy meghatározott halmaz határozatlan elemére használjuk.

Ami a zömet illeti, a mondat hangsúlyt viselő első helye a mondanivaló legnyomatékosabb elemét képviselő mondatrész számára van fenntartva, „amelyikről feltesszük, hogy megkérdené a halló vagy olvasó” (1863–65, 197). (A mondat új információt hordozó részének, másként fókuszának meghatározására a transzformációs generatív grammatika és a cseh iskola ma is e kérdést két különböző változatát használja.) A zöm első helyére többnyire az ige valamelyik határozója, ritkábban maga az ige kerül. Az előbbi esetben az ige a zöm második helyét foglalja el. A zöm élén, az ige előtt álló mondat hangsúlyos határozót Brassai „jelző”-nek nevezi, minthogy ez „valósággal abban a viszonyban áll az igehez, amiben a névmellék a [fő-]névhez” (1863–64, 201). Azaz, a jelző egy eszmévé forr össze a jelzettel, és ez az ikerfogalom határozottabb, élénkebb képet ébreszt, mint a jelzett szó

magában. Mindkét esetben a jelző kapja meg a jelzett szó akcentusát. A jelzett ige mindig átváltoztatható azonos jelentésű jelzett főnévvé, pl.:

a rigó fűtyöl – a rigó fűtyölése
atya szeret – atyai szeretet
szépen ír – szép írás

Könnyen meglehet, hogy a zöm vagy comment belső szerkezetének további kutatása Brassainak ezt a ma még kissé bizarrnak tűnő szóhasználatát is igazolni fogja; ugyanis a comment első, ige előtti helyét leggyakrabban elfoglaló igekötő, determinálatlan tárgy vagy determinálatlan határozóragos főnév valóban a többi bővítménynél szorosabb szemantikai, szintaktikai és fonológiai kapcsolatban látszik lenni az igével, tehát bebizonyosodhat róla, hogy az igével együtt mint VP, vagy V' írható le legcélszerűbben – a jelzős főnevek NP vagy N' jelölésével párhuzamosan.

Ha a mondatban az ige képviseli a legfőbb újságot, az kerül a zöm első, leghangsúlyosabb helyére. Az ige mögött is állhatnak határozók: ezek neve „egészítvény.” Ha az egészítvény szintén új, tudnivaló eszmét jelöl, másodlagos hangsúlyt kap; ha tudott eszmét, „melyet inchoativum gyanánt előrebecsátani a közlekedés sietségében elmulasztottunk”, hangsúlytalan. Az előbbi „szükséges”, az utóbbit „pótló egészítvény”-nek hívjuk.

Brassai mondatmodellje tehát a következő:

mondat = (inchoativum) + zöm
zöm = (jelző) + ige + (egészítvény)

Pl.: mondat = A tanító + megdicsérte a gyermeket.
zöm = meg + dicsérte + a gyermeket

E szerkezet felismerését Brassai előtt és után elsősorban az a helyesírási-terminológiai konvenció akadályozta, mely az igekötőt nem önálló adverbiumnak, hanem az ige részének tekinti – a fenti mondatmodellben ugyanis az igekötő is az adverbiumokkal és esetragos névszókkal egyenrangú igehatározónak számít. Brassainak számos érve van amellet, hogy az úgynevezett igekötők nem prefixumok, hanem határozósók:

(1) Azokban a nyelvekben, melyekben léteznek prefixumok, a prefixumok csak kivételesen használhatók önállóan, mondatként. Az igekötők viszont állhatnak egyedül: „Megetted az ételt? Meg.”

(2) A prefixumok, ha önálló szóként szerepelnek, általában prepozíciók, nem határozósók.

(3) A prefixumok határozatlan értelműek, jelentésüket gyakran az igető szabja meg. A magyar igekötőknek viszont állandó, biztos, határozott értelmük van.

(4) A prefixumos igeik jelentésének gyakran semmi köze a két tagmorféma jelentéséhez: pl. „bedeuten.” A magyarban viszont legfeljebb csak a nyelvújítás során importált tükörszavak között találunk erre példát.

(5) Végül a legnyomósabb érv: a magyar mondatok szórendjére nézve csak úgy vonatkoztatható el általános szabály, törvény, ha az igekötőket önálló igehatározóknak vesszük.

A fenti mondat szerkezetet Brassai a kijelentő mondatok mellett a kérdő és parancsoló mondatok különféle fajtáiban is kimutatja. Sőt nem elégszik meg a magyar mondatok elemzési eljárásainak kidolgozásával, hanem szabálysort ad a mondatok létrehozásához, megszerkesztéséhez is. Célja olyan szabályrendszer felállítása, amelyből egy külföldi is megtanulhatja nyelvünket, s melyek alapján objektíve eldönthető, hogy jó-e vagy rossz-e egy adott mondat; tehát tulajdonképpen generatív jellegű nyelvéírásra törekszik. 'Algoritmusa',

mely arra is kitér, hogyan éljünk a modell megengedte választási lehetőségekkel a mondat központi magvát képező ige határozói számának és minőségének, valamint mondanivalónk súlypontosításának megfelelően, lényegében ma is helytálló:

[1.] „A mondat részei részint tudott, részint tudandó eszméket jelelnek.

[2.] A tudottak és tudandók megkülönböztetésére mintegy gépies eszközül a feltehető kérdés szolgál külön-külön minden mondatra nézve.

[3.] A mondat inchoativumból és zömből, vagy csak zömből áll. A zöm első szava nyomósítva van.

[4.] A tudandók helye lényegesen és kirekesztőleg a mondatzöm.

[5.] A tudandókat rendszerint akcentáljuk.

[6.] Az ige csak akkor kap okvetlenül és mellőzhetetlenül akcentust, mikor maga egyedül jeleli a tudandó eszmét.

[7.] A tudandó határozók közül csak egy járulhat az ige eleibe mint jelző, a többinek mind hátul a helye, szükséges egészítvény vagy egészítvények képében.

[8.] Ha csak egy tudandó határozó van, és az ige vagy tudott, vagy ha tudandó, nem eléggé pregnans értelmű, a határozót jelzőnek, nem pedig egészítvénynek tesszük.

[9.] Ugyanannak, ha a határozó nem annyira magában, mint csak az igéhez való viszonyában új vagy érdekes.

[10.] Ellenben, ha mind az ige, mind a határozó a maga erején fontos és jellemző, inkább egészítvénynek illik a határozó.

[11.] A tudottak részint az inchoativumban, részint a mondatzömben (az ige után) foglalhatnak helyet.

[12.] Amely eszmék a mondatzöm értelmének mellőzhetetlen alapul, szoros feltételül szolgálnak, azok kifejezéseit inchoativumba helyezzük.

[13.] Amelyek a mondatzömnél lazább viszonyban vannak s inkább mellékes körülményeknek tekinthetők, az egészítvények közt lelhetnek helyet.”

A Brassai felvázolta mondatmodell lényegében csak egyetlen magyar mondattípusra nem illik közvetlenül: a fokozó, összefoglaló, vagy egyetemes jelentésű igehatározót tartalmazó igekötős igéjű mondatokra. Pl.:

(1) János rettenetesen megijedt.

(2) A nyirok mélyen leszivárog a földbe.

(3) Azonnal visszajött.

(4) Minden ember idejár.

Az ilyen típusú mondatokban az összefoglaló értelmű határozó az inchoativum és a zöm közé ékelődik; pontosabban a zömbe, a rendesen a zöm élén álló jelzői szerepű igekötő elé, átvévén annak hangsúlyát is. Brassai ezt azzal magyarázza, hogy a közbeékelődő mondatrész tulajdonképpen a jelző jelzője, azaz az igekötő bővítménye – tehát a két kifejezés együtt alkot egyetlen igehatározót. Brassai interpretációja a fenti példák közül az első kettőre valóban illik; az azonban már kevésbé valószínű, hogy a (3)-ban az *azonnal* a *vissza*, vagy a (4)-ben a *minden ember* az *ide* bővítménye lenne. Az sem világos, hogy miért csak pozitív értelmű bővítményt enged meg a jelzői funkcióban álló igekötő:

(5) János azonnal visszajött.

(6) * János későn visszajött.

Van kézenfekvőbb módja is e látszólag deviáns mondatszerkezet Brassai rendszerébe való beillesztésének. De Brassai mondatmodellje egyébként is a magyar nyelvi tények olyan széles körének adekvát leírására alkalmas, hogy egyetlen magyarázatlanul hagyott mondat típus nem érvénytelenítené.

6. Brassai magyar szintaxisának kétségtelenül a szórenddel, helyesebben a mondatok felszíni alapszerkezetével foglalkozó részei a legkorszerűbbek, legaktuálisabbak és

legkidolgozottabbak. Mindazonáltal az egyes mondatrészeket tárgyaló fejezetei is számos megfontolásra, ellenőrzésre érdemes megállapítást tartalmaznak. (...)

Az igeekötőket nemcsak „igeidőket alkotni segítő szavak”-ként, hanem irányjelölő határozószókként is használhatjuk, de ez a „jelölt” eset; ilyenkor többnyire hozzájuk adjuk a „-felé” szócskát, és mindig az ige után tesszük őket, pl. „Mentünk felfelé.”

Ami az igehatározók tárgyalását illeti, figyelemre méltó a formális szempont következetes végigvitele, és ezen belül a definíciók egzaktsága és pontos alkalmazása. Brassai a határozókat esetvégződéseik szerint osztályozza, méghozzá olyan szigorúan, hogy pl. az „örömet-”, „egy helyt-”, „öt percet-” féle kifejezéseket is accusativusnak tekinti. Az alany és a prédikátum funkciója főneveket is egyaránt nominativusként tárgyalja, és grammatikailag csak azon az alapon különbözteti meg őket, hogy egyikük megegyezik az igével számban és személyben, míg a másikuk nem.

Mondatmodelljéből kitűnő szabály következik például a birtokos jelző és az úgynevezett birtokos dativus alternatív használatának leírására. Általában választható, hogy a birtokviszonyt úgy fejezzük-e ki, hogy a birtokost a birtoknak alárendeljük, és ragtalan formában jelzőjévé tesszük (pl. „Ellopták Pista lovát”), vagy a birtokost és a birtokot két egyenrangú igehatározóként egymás mellé rendeljük, vagyis azt mondjuk meg, hogy a birtokkal történt esemény kinek-minek irányult. A birtokos ilyenkor dativusban áll (Pistának ellopták a lovát). Nem választhatjuk azonban az előbbi lehetőséget, ha a birtokost és a birtokot a mondat két különböző szerkezeti egységébe szánjuk, például az egyiket inchoativumnak, a másikat jelzőnek: „Pistának a lovát lopták el.”

Egyes kérdésekben még ma is eretneknek számítanának Brassai nézetei a nyelvművelők szemében, hát még 1865-ben! Például a „-ban/ben”-t és a „-ba/be”-t csupán alakváltozatoknak tartja, és harcol mesterséges szemantikai elkülönítésük ellen. Arra hivatkozik, hogy az élőbeszéd nem különbözteti meg őket, és hogy funkciójuk nem is határolható el teljesen (vö. „lerak valamit valahová – valahol”; „épít valamit valahová – valahol”; „eltemet valamit valahová – valahol”; „egyetembe – egyetemben”; „ellenébe – ellenében”). A jelentésmegoszlásnak történeti előzményei sincsenek; a nyelvművelekben a „-ban/ben” a „-ba/be” ünnepélyesebb variánsa.

De Brassai csak megerősítésképpen, utólag fordul olykor-olykor a nyelvművelekhez, irodalmi alkotásokhoz például; többször hangsúlyozza azt a ma is megszívlelendő igazságot, hogy a nyelvleírás alapja csakis a kortársi élőbeszéd lehet.

7. Brassai mondatelmélete megérdemli, hogy kiássuk a feledés homályából – nem csupán nyelvtörténeti érdekessége, felfedezésjellege, hanem aktualitása miatt is.

Irodalom

Brassaitól

Brassai Sámuel: Tapogatódzások a magyar nyelv körül (cikksorozat). Pesti Napló 1852. évi 802. és 803. számban; 1853. évi 861., 862., 865., 877., 878. és 885. számban.

Uő.: Okszerű vezér a német nyelv tanulásában. Kolozsvár, 1855.

Uő.: A magyar mondat I. Akadémiai Értesítő 1.(1860) 279–399.

Uő.: A magyar mondatról II–III. Akadémiai Értesítő 3. (1863/65) 3–128, 173–409.

Uő.: A magyar bővített mondat. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 1/10. Bp., 1870.

- Uő.: Laelius. Hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin auctorokat? Kolozsvár, 1874.
- Uő.: A neo- és paleológia ügyében. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 4/2. Bp., 1876.
- Uő.: A mondat dualismusa. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 12. Bp., 1885.
- Uő.: Szórend és accentus. Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztályok köréből 14/9. Bp., 1888.
- Uő.: Szerény észrevételek a „Hangsúly” című értekezés irányában. Magyar Nyelvőr 18. (1889) 396–406.

Magyarországról

- Kocsis Lénárd: A mondatrészek viszonya Brassai mondatelméletében. Nyelvészeti Füzetek 3. Bp., 1902.
- Simonyi Zsigmond: A magyar szórend. Nyelvészeti Füzetek 1. Bp., 1903.
- Elekfi László: Százötven éves Brassai Sámuel. Magyar Nyelv 46. (1950) 351–359.
- Uő.: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. Nyelvtudományi Közlemények 66. (1964) 331–370.
- Uő.: Mondatformák és mondathangsúlyok fonetikai vetülete. Nyelvtudományi Közlemények 70. (1968) 329–370.
- Mikó Imre: Az utolsó erdélyi polihisztor. Bukarest, 1971.
- É. Kiss Katalin: A magyar mondatok egy logikai alapú szintaktikai modellje. Nyelvtudományi Közlemények (1978) 261–258.

Külföldről

- Weil, Henri: De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes. Párizs, 1844.
- Gabelentz, Georg von der: Ideen zu einer vergleichenden Syntax – Wort und Satzstellung. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft 6. (1869) 376–384.
- Uő.: Weiteres zur vergleichenden Syntax. Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft. 1875. 129–165.
- Mathesius, V.: Zur Satzperspektive im modernen English. Archiv für die neueren Sprachen und Literaturen 155. (1929) 202–210.
- Halliday, Michael A. K.: Notes on transitivity and theme in English II. Journal of Linguistics 3. (1967) 199–244.
- Sgall, Petr: Functional sentence perspective in generative description. Prague Studies in Mathematical Linguistics 2. (1967) 203–225.
- Fillmore, Charles J.: The case for case. Bach, E. és Harms, R. T., szerk.: Universals in Linguistic Theory. New York, 1968. 1–91.
- Chomsky, Noam: Deep structure, surface structure and semantic interpretation. Jakobson, R. és Kawamoto, S., szerk.: Studies in General and Oriental Linguistics. Tokió, 1970. 52–91.
- Jackendoff, Ray S.: Semantic Interpretation in Generative Grammar. Cambridge, Massachusetts, 1972.
- Kuno, Susumo: The categorial and the thetic judgement: evidence from Japanese syntax. Foundations of Language 9. (1972) 153–185.

- Sgall, Petr, Hajičova, Eva és Benešova, Eva: Topic/Focus and Generative Semantics. Kronberg-Taunus, 1973.
- Sgall, Petr: Zur Stellung der Thema-Rhema Gliederung in der Sprachbeschreibung. Daneš, František, szerk.: Papers on Functional Sentence Perspective. Prága, 1974.
- Daneš, František és társai: Zur Terminologie der funktionalen Satzperspektive. Daneš, František, szerk.: Papers on Functional Sentence Perspective. Prága, 1974.
- Firbas, Jan: Some aspects of the Czechoslovak approach to problems of functional sentence perspective. Daneš, František, szerk.: Papers on Functional Sentence Perspective. Prága, 1974. 11–48.
- Li, Charles N. és Thompson, Sandra: Subject and topic: a new typology of languages. Li, Charles N., szerk.: Subject and Topic. New York, 1976.